

شرح احوال و دقایق افکار و آثار حکیم نزاری قهستانی

احمد لامعی گیو^۱

زهرا اسدزاده^۲

چکیده

حکیم نزاری قهستانی از نام‌آوران و بزرگان عرصه ادب در قهستان است که در زمان خود جزو شاعران بلند آوازه و ممتاز بوده است. آثار این شاعر سترگ کیفیتی ستودنی دارد چرا که با بررسی این گنجینه‌های ارزشمند، نکات قابل توجهی در زمینه‌ی زندگی شخصی، روزگار شاعر، اوضاع اقتصادی، افکار و عقاید مذهبی شاعر، دیدگاه‌های اجتماعی و... در اختیار خوانندگان قرار می‌گیرد. همچنین معرفی حکیم نزاری به عنوان نمونه‌ای بارز و ارزشمند از ادبا و علمای قهستان، تأیید کننده‌ی فرهنگ دیرینه و غنای ادبی و فرهنگی این منطقه است. در مقاله حاضر پس از شرح مختصری از زندگانی نزاری، نظرات برخی از دانشمندان و محققان درباره‌ی مذهب وی ارائه گردیده و سپس برخی از ویژگی‌های اشعار و سروده‌های شاعر ذکر شده است و در نهایت آثار ارزشمند حکیم به همراه شرحی در شناخت هر اثر آمده است.

کلیدواژه: قهستان، حکیم نزاری، زندگی‌نامه، آثار.

مقدمه

«قهستان» منطقه‌ای است که در جغرافیای تاریخی ایران هویتی دیرینه و اصیل دارد و امروزه بخش مهمی از این منطقه در استان خراسان جنوبی واقع است. از آنجا که واژه‌ی قهستان، معرب کوهستان است به نظر می‌رسد از آن جهت که این منطقه نسبت به نواحی اطرافش ارتفاع بیشتری داشته است، این نام را بر آن نهاده‌اند. این منطقه در تاریخ ایران از اهمیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بالایی برخوردار است. قهستان در عرصه‌ی علم و دانش همواره پیش قدم بوده است و شخصیت‌های بزرگی را به دنیای دانش و ادبیات عرضه داشته است. از جمله این مشاهیر "حکیم نزاری قهستانی" است که از شعرای نامی قرن ششم هجری در ایران به شمار می‌آید. وی از معدود ادبایی است که از فتوحات مغول در این دوره جان سالم به در برد و آثارش گنجینه‌ای ارزشمند از فرهنگ ادب منطقه‌ی قهستان است، از آن جهت آشنایی با شرح حال این شاعر بزرگ ضروری می‌نماید.

Ahmad.lamei@yahoo.com

۱. استادیار دانشگاه بیرجند

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه بیرجند

در این مقاله سعی شده است شرح مختصری از زندگی نامه ی این شاعر بلند آوازه ، مذهب دینی وی و اغراض و ویژگی های شعرش ذکر شود و در نهایت برای آشنایی هر چه بیشتر با شخصیت این حکیم آثار ادبی اش معرفی گردد.

نگاهی به زندگی حکیم نزاری از تولد تا وفات

حکیم نزاری قهستانی در سال ۶۴۵ ه.ق در بیرجند ، شهری در قهستان به دنیا آمد . تاریخ وفات او ۷۲۰ ذکر شده است ، پدرش شمس الدین بن محمد از تبار مالکان قدیمی ولی تهی دست شده ی قهستان بود . قریحه ی شاعری نزاری در دوران کودکی که هنوز پدرش در قید حیات بود ظاهر گردید . پدر نزاری که نقش مهمی در شکل گیری جهان بینی شاعر داشته ، یک اسماعیلی معتقد و مردی با سواد در زمان خویش محسوب می شده است. (زنگویی، ۶۱۰: ۱۳۸۵).

بیشتر دانشمندان و محققانی که درباره ی وی مطلب نوشته اند ، نام شاعر را "سعد الدین" ذکر کرده اند . خودش نیز در ابیاتی این نام را ذکر می کند :

بیا شبی و در آغوش و در کنارم گیر که بیش طاقت از این نیست بی تو سعدو را
جام جم سعد دین نزاری این است با هم نفسی که دم برآری این است

اما در مورد تخلص نزاری امیر دولت شاه در کتاب **تذکره الشعراء** دو نظریه ارائه می کند ، نخست آنکه شاعر به خاطر لاغری تخلص نزاری را انتخاب کرده است زیرا "نزر" یا "نزیر" واژه عربی و به معنی کوچک و کم اهمیت است . اما بر حسب نظریه ی دوم که همان نظریه ی دولت شاه است ، نزاری این تخلص را به افتخار نام "امام نزار" و نشان دادن وابستگی خود به مذهب اسماعیلیه برگزیده است . (ابوجمال ، ۹۳: ۱۳۸۲). دولت شاه سمرقندی در **تذکره الشعراء** چنین نوشته است : " اما وجه تخلص او به نزاری گفته اند که او مردی لاغر اندام بوده و نزاری بدان جهت تخلص می کند و بعضی گویند که نزاری از خلفای اسماعیلیه است و او خود را بدو منسوب می دارد و العلم عند الله . " در **تذکره ی عرفات** تالیف تقی الدین اوحدی حسینی و در سفینه ی خوشگو نیز این دو وجه ذکر شده است .

مؤلف سرشناس دیگری که درباره نزاری اظهار نظر می کند مورخ ایرانی محمد بن خواند شاه معروف به میرخواند (م. ۹۰۳ / ۱۴۹۸) است . میرخواند موضوع تخلص نزاری را مطرح کرده و نظر دولت شاه دایر برآنکه تخلص شاعر از نام امام اسماعیلیه گرفته شده است را تصدیق میکند . غیاث الدین خواند امیر (م. ۹۴۲ / ۱۵۳۵) نوه ی میرخواند که مورخ و تذکره نویس دربار شاه اسماعیل صفوی بود نیز بر این نظر صحنه می گذارد . (همان ، ص ۹۳). در **تذکره ی هفت اقلیم** تالیف امین احمد رازی و در کتاب **روضه الصفا** تالیف میرخواند علت تخلص وی به نزاری انتساب او به "المصطفی لدین الله" نزار خلیفه فاطمی مصر ذکر شده است. ادوارد برون انگلیسی نیز این وجه اخیر را معتبر دانسته و قول دیگر را مردود شمرده است . (مجتهد زاده ، ۲- ۳ : بی تا) . دکتر مجتهد زاده در کتاب **حکیم نزاری قهستانی** ذکر می کند که : " چون نزاری اسماعیلی بوده و خود را منسوب به خلیفه ی فاطمی مصر

المصطفی لدین الله نزار می دانسته این تخلص را اختیار کرده است . علی الخصوص که نزار صفت است و خود افاده ی معنی لاغری می کند و برای افاده ی این معنی احتیاجی به اضافه ی یای نسبت نیست .

مهمترین منابع اطلاعاتی که می توان از آن اشاراتی از زندگی شاعر برداشت کرد آثار و نوشته های خود اوست . شاعر درباره ی نام پدرش چیزی نمی گوید و تنها از پدرش از جهت آشنا کردن او با حب اهل بیت یاد می کند و می گوید:

عمرها باد خدایا به سلامت پدرم که بسی در حق من کرد کرامت پدرم
حق از این بیش که بردوستی اهل البیت معتقد کرد به اثبات امامت پدرم

(نزاری قهستانی، ۴۰: ۱۳۷۱)

نزاری را برادری کهتر بوده چه در ضمن یکی از قطعات سفارش او را به مامورین دولت کرده و از آنان می خواهد که نامش را از جریده ی مالیات دهندگان حذف کنند:

فصل اول یک برادر هست کهتر بنده را کوهم از اسباب دنیا همچو من بس بینواست
نیم دانگش نیست استظهار و داخل کرده اند نامش اندر دفتر دیوان به یک دینار راست
باج بخشاینده بخشا از زکات عمر را از جریده گرکنی بیرون به من بخشی رواست

(نزاری قهستانی، ۲۲: ۱۳۷۱)

همسر نزاری پیش از او بدرود حیات گفته است . مرثیه ای در رثای جفت خویش دارد که بسیار سوزناک است . (همان ، ص ۵) . نزاری دارای سه پسر بوده است که بنام تاج الدین محمد و شهنشاه و نصرت موسوم بوده اند . (همان، ص ۶) . خانواده نزاری از اسماعیلیانی بودند که از حملات مغول جان سالم به در بردند. پدر نزاری او را در بیرجند به مکتب فرستاد که در آنجا کمی عربی را فراگرفت و بخشی از قرآن را حفظ نمود. در این زمان استعداد شاعری او به گونه ای غیر عادی بروز کرد بدین ترتیب که او گاهی در خواب شعر می سرود. نزاری در حدود سال ۶۶۹ به هرات وارد شد و در این زمان که به خدمت شمس الدین کورت درآمد حدود بیست سال سن داشت. نزاری در دیوان استیفای ممالک که مسئول جمع آوری مالیات و امور مالی بود به خدمت پرداخت. به نظر می رسد نزاری در هرات نخست با سمت مامور اداری در دفتر صدارتی پادشاهان کورت استخدام شده و راهیابی او به محافل درباری در هرات احتمالاً پس از سال ها تجربه ی شاعری امکان پذیر شده است. او در جریان انجام وظایف اجرایی خود ناگزیر بود بارها به قهستان ، سیستان ، ری و سایر نواحی خراسان سفر کند (ابو جمال، ۹۹-۱۰۸: ۱۳۸۲).

نزاری مسافرت های بسیاری کرده است و غالب شهرهای ایران و حتی بعضی از شهرهای حجاز و عراق را نیز دیده است و در اشعارش از سفرهایی به نیشابور ، حجاز ، عراق ، بشروان ، شماخی ، اصفهان و... یاد کرده است (مجتهدزاده، ص ۷-۸، بی تا). حکیم نزاری هدف از سفرهای متعدد خود را آگاهی از احوال مردم مختلف و معرفت و شناخت بیشتر ذکر می کند :

دانی که چرا گردش گردون ز خراسان چون عرصه فردوس به خوشی و فراخی
آواره چرا کرد از آن تا بشناسم از آدمی ابلیس و بشروان و شماخی

(نزاری قهستانی، ۵۸: ۱۳۷۱)

نزاری طولانی ترین سفرش را از قهستان به منطقه ی قفقاز در سال ۶۷۹ آغاز کرد و تجربه ی این سفر دو ساله را در سفرنامه ی منظوم خود بازگو کرده است. نزاری قبل یا بلافاصله پس از این سفر از شغش در هرات کناره گیری کرد و در زادگاهش بیرجند خانه نشین گردید. (ابو جمال ، ۱۰۸: ۱۳۸۲). در سال ۶۹۴ علیشاه از حاکمان وقت پس از برپایی مرکز فرماندهی اش در بیرجند نزاری را ملاقات کرد و او را به عنوان شاعر دربار خود برگزید (همان، ص ۱۰۹). نزاری پنجاه ساله بود که از دربار علیشاه اخراج گردید. وی در سال ۷۲۰ وفات یافت و در قبرستان شرقی بیرجند در جوار همسر و پسرش محمد به خاک سپرده شد. قبر نزاری در سال ۱۹۲۵ هنگامی که قبرستان به پارک تبدیل شد تخریب گردید ولی پس از آن مقبره ی جدیدی به بادبود این شاعر بیرجندی بنا شده است (همان ، ص ۱۱۴-۱۱۵).

مذهب نزاری

در زمینه ی مذهب دینی حکیم نزاری نظرات مختلف و متعددی ارائه شده است. در اینجا به برخی از این نظرات اشاره می شود: گروهی نزاری را شیعه دوازده امامی و گروهی دیگر او را اسماعیلی می دانند. خاورشناس اتریشی «ژوزف فن هامر پورگشتال» در بررسی کوتاهی از ادبیات پارسی اسماعیلی بودن نزاری را رد می کند. «اشپرنگر» نیز معتقد است که نباید به وابستگی مذهبی نزاری اهمیت داد. اما ذبیح ... صفا در اثر برجسته ی خود ، تاریخ ادبیات ایران ، اسماعیلی بودن نزاری را مسلم می داند و به پاره ای از اشعار شاعر استناد می کند. «ادوارد براون» مؤلف نخستین تاریخ ادبیات جامع فارسی به زبان انگلیسی چنین می نویسد: «نه تنها تخلص بلکه موطن او قهستان نیز بر وابستگی وی به فرقه ی اسماعیلیه دلالت دارد. چنگیز غلامعلی بای بوردی نیز پس از تشریح نظرات مولفان مختلف درباره ی عقاید دینی نزاری نتیجه می گیرد که تمایلات اسماعیلیه ی نزاری را به هیچ وجه نمی توان انکار کرد یا نادیده گرفت. محقق معاصر دیگری به نام «جان ریپکا» پژوهشگر برجسته ی چکسلواکی نزاری را یکی از برجسته ترین شعرای قرن سیزدهم و چهاردهم میلادی می داند و با توجه به تفسیر نزاری از آیات قرآن و آنچه که او شواهد ظاهر می نامد معتقد است که نزاری به طور قطع به اسماعیلیه تمایل داشته است. (ابو جمال ، ۹۴-۹۶ : ۱۳۸۲).

دکتر مجتهدزاده در بررسی زندگی حکیم نزاری به این نتیجه رسیده است که : " از تفحص در اشعار او این نکته به خوبی روشن می شود که وی شیعه ی اسماعیلی بوده و زادگاه اونیز یکی از مراکز مهم اسماعیلیه به شمار می رفته است . حکیم در اشعار خود طرفدار آل محمد است و به رسم پیروان اسماعیلیه از تاویل آیات و احکام دینی سخن می گوید و به ندای دعوت از داعی که مبلغین اسماعیلیه را می گفتند دعوت می کند . نزاری مکرر اصطلاحات اسماعیلیه را در اشعار خود آورده است و از فحوای اشعارش به خوبی پیداست که به این مذهب معتقد بوده است . "مولف بهارستان انتساب وی به اسماعیلیه را اشتباهی قطعی می داند و آن را رد می کند ، چرا که خود نزاری هم این اتهام را به دلایلی رد کرده و خطاب به مخالفانش گفته است :

چرا ملحد همی خوانی کسی را کو به صد برهان ز قرآن و خبر کرده است ، اثبات مسلماتی
 تو خواهی ملحدم خوان ، خواه مشرک اگر ناحق نداند ، حق علیم است
 (زنگویی ، ۱۳۸۵:۶۱۸).

به طور کلی درباره ی مذهب نزاری نظر قطعی ارائه نشده است اما به هر حال آنچه مهم است ، این
 است که نزاری یکی از بهترین و برجسته ترین شعرای ادبیات فارسی و چهره ی ادبی برجسته ای است
 که توجه به توانایی و استعداد های شاعری وی مهمتر است .

اغراض و ویژگی های شعر نزاری

آثار نزاری از نظر ادبی از ارزش بالایی برخوردار است . غزل ، هجو ، رثا ، مدح ، اشعار اجتماعی و
 ... از جمله اغراضی است که در میان سروده های نزاری به چشم می خورد . برخی قالب های به کار
 رفته در شعر وی نیز عبارتند از : قطعه ، رباعی ، ترکیب بند ، ترجیع بند و ... نزاری در دیوان خود
 ۱۴۰۸ غزل دارد که در اکثر آن ها از آرایه های لفظی و معنوی بهره برده است و این نشان دهنده ی
 خوش ذوقی شاعر است .

زبان ادبی نزاری زیبایی گویش قهستانی را دارد که عمدتاً از واژه های عربی تهی است و با زبان
 حافظ مشترکاتی دارد . هر دواز تعصب و ریاکاری که همراه ظلم و جور در جامعه رواج داشته است نالیده
 اند . نزاری از نخستین شاعرانی بود که با شیوه ی غزل سرایی که سرودن غزل در موضوع واحد و حفظ
 ارتباط منطقی بین ابیات را ضروری می شمارد ، به مخالفت برخاست . چنان که استفاده از مضامین
 دینی ، فلسفی ، اجتماعی ، عشقی و باده نوشی در یک غزل که ارتباط ظاهری با هم ندارند از مشخصات
 غزلیات اوست . غزل در خدمت نزاری به عنوان یک داعی اسماعیلی جهت جدیدی به خود می گیرد .
 نزاری در غزل هایش از قضایای ممنوعه سخن می گوید و از پدیده های اجتماعی که او را می آزارد به
 تندی انتقاد می کند . (زنگویی ، ۱۳۸۵:۶۱۴-۶۱۶)

در میان سروده های نزاری اشعاری در مدح نیز وجود دارد . از ممدوحان وی می توان به افراد زیر
 اشاره کرد :

- شمس الدین علی از امرای آل حرب و از حاکمان سیستان
- شمس الدین از حاکمان سیستان و قهستان
- محمد بن علی فرزند شمس الدین
- علاء الدین هندو از مشهورترین پسران خواجه وجیه الدین زنگی که از بزرگان و وزرای خراسان
 بود .

مدح اهل بیت (ع) نیز در اشعار حکیم از جایگاه خاصی برخوردار است . وی گاه اعتقاد خود را به
 اهل بیت این گونه صریح و بی پرده بیان می دارد:

تو به زاری مبین نزاری را دل و پشتش به حب آل قوی است
 آن که او بی حجاب می گوید اعتقادش به اهل بیت نبی است

زانکه مملوک خاندان علی است

پادشاه است بر ممالک فضل

(نزاری قهستانی، ۸۶۰: ۱۳۷۱)

حکیم، خاندان نبوت را ریسمان محکم الهی می داند که باید به آن چنگ زد و چنین می گوید:

طوفان نوح از پس و کشتی امن پیش هان ای مقصران که زسر درگذشت آب

دست رضا زنید به حبل الله استوار و آن حبل چیست دامن اولاد بوتراب

ذریه مطهر منصوص مستقر کز باب او گریز نباشد به هیچ باب

فرمان بر و متابعت امر وقت کن گردن مکش چو حارث و از سجده سر متاب

(همان، ص ۱۴۰)

وی حب اهل بیت (ع) را ارزشمندترین می داند و هرآنچه جز آن را پوچ می شمرد:

دست من و دامن آل رسول هرچه جز این است، نیرزد به پول

(همان، ص ۱۴۰۵)

عبد الرحمن جامی خصوصیات شعر نزاری را به شعر حافظ نزدیک می کند و اینگونه توانایی شاعری نزاری را تایید می نماید. از دیگر ویژگی های شعر نزاری دو پهلویی و ابهام است و این همان عاملی است که تعیین قطعی وابستگی مذهبی او را به فرقه ای خاص مشکل کرده است. البته به نظر برخی محققان این رمز و راز گونگی اشعار وی تلاشی برای زندگی در دوران آشفته و بی رحم مغولان بوده است. به کارگیری کنایه و مهارت او در استفاده از آن نیز به همین دلیل و برای مخفی نگه داشتن نظراتش بوده است اما گاهی نیز به طور صریح درباریان طراز اول را متهم می کند. آنچه از نظرات انتقاد آمیز اجتماعی در اشعار او به چشم می خورد، نتیجه ی مشاهده ی مستقیم رنج ها و درد های مردم در این دوران و فشارهای اقتصادی وارده بر آنان بوده است که احساسات شاعر را متاثر ساخته است. حقیقتاً نزاری علاوه بر اینکه شاعری توانمند است، یک ناقد اجتماعی تیزبین نیز به شمار می رود.

اشعار نزاری قابل توجه، چند وجهی و دارای کیفیت بالای ادبی است و علاوه بر روانی و تنوع از نظر اطلاعات داستانی که درباره ی شرایط اجتماعی و اقتصادی خراسان و قهستان در دوران حکومت مغول به دست می دهد، قابل تامل و توجه است. نزاری به علت سازش ناپذیری در صداقت و شجاعتی که با آن به اعلام فساد و بی عدالتی دوران خویش پرداخته و به سبب دفاع از اهداف انسان هایی که بیش از دیگران از این شرایط رنج برده اند، در میان شعرای ایرانی معاصر خویش بسیار برجسته و نمایان است. (ابوجمال، ۱۱۵-۱۱۶: ۱۳۸۲) سبک نزاری در حقیقت از روش سعدی منشعب است. او از خاقانی تقلید کرده و به شعرای متصوف مانند عطار، سنایی و فخر الدین عراقی نظر داشته است و همام تبریزی را در عهد خود صاحب کلام می داند. (مجتهد زاده، ۲۴: بی تا)

جامی در **بهارستان** می گوید: «حافظ پیرو نزاری قهستانی است، منتهی در اشعار نزاری غث و سمین بسیار است». نزاری در اشعار خود از آیات قرآن بهره برده و مضامین آنرا به کار برده است. دکتر مجتهد زاده نیز وی را متاثر از خاقانی، سعدی و فخر الدین عراقی می داند و در پژوهشی که در این زمینه انجام داده است، نمونه هایی از اشعار نزاری که در آن از این سه شاعر متاثر بوده و به آنان نظر

داشته را ذکر کرده است. در آثار به جای مانده از وی بر تکریم اهل بیت، آل علی و ضرورت و وجوب تعلیم و هدایت امام و هم چنین اندیشه هایی که به ویژه بیشتر با اسماعیلیان دوره ی الموت ارتباط دارد، تاکید شده که تلاش می کند اندیشه ی شیعی خود را اثبات نماید (دفتری، ۲۲۵-۲۲۶:۱۳۸۷).

آثار نزاری

۱. **سفرنامه:** مثنوی در ۱۲۰۰ بیت است. این اثر شرح سفر دو ساله ی وی است که در اولین روز شوال سال ۶۷۸ همراه با تاج الدین عمید یک مقام دولتی مغول آغاز شد. آن ها از تون در قهستان به سوی غرب به راه افتادند و از طریق اصفهان، آذربایجان، ارن، ارمنستان و گرجستان به باکو رسیدند. در سفرنامه نزاری به شرح سفر و مشاهدات خود از محل ها و افرادی که در طول سفر ملاقات کرده است می پردازد. (ابوجمال، ۱۴۳: ۱۳۸۲) این اثر بر وزن مثنوی معنوی است.

۲. **ادب نامه:** اشعار اخلاقی طولانی بر وزن شاهنامه که در دوازده فصل در سال ۶۹۵ و به شیوه ی داستانی سروده شده است. در این منظومه که در سال ۶۹۷ پایان یافته است، نزاری به شرح تاریخی و انتقاد اجتماعی دوران خویش می پردازد و علاوه بر آن اندرز هایی برای بهترین روش حکومت بر مردم را ارائه می دهد. این اثر تحت حمایت علیشاه فراهم شده است. (همان، ص ۱۱۰)

۳. **مناظره ی شب و روز:** نزاری در سال ۷۰۰ یکی از مثنوی های بزرگ خود به نام مناظره ی شب و روز را تصنیف کرد. این منظومه شامل ۵۵۰ دو بیتی است که مجادله ی بین قدرت شب و روز را داستان گونه به تصویر می کشد. شب و روز نشانه ی دو شاخه ی اسلام، تسنن و تشیع است و مناظره به نفع تشیع پایان می یابد. (همان، ص ۱۱۴)

۴. **مثنوی ازهر و مزهر:** بر وزن خسرو و شیرین نظامی و خسرونامه ی فرید الدین عطار شامل ۱۰۰۰۰ بیت که یک سال پس از مناظره ی شب و روز سروده شد. در این سروده نزاری به شرح کشمکش بین مزهر و خلیل در یک محیط عربی می پردازد. مزهر قهرمان نماینده ی ارزش های عدالت و صداقت و خلیل ستمکار تجسم بی عدالتی و بی دادگری است. (همان، ص ۱۱۴-۱۱۵)

۵. **دستور نامه:** مشهورترین مثنوی نزاری بر وزن اسکندر نامه نظامی که در سال ۷۱۰ نگاشته است. (زنگویی، ۹۲: ۱۳۸۸) این اثر شامل سیصد دوبیتی در آداب باده نوشی و معاشرت و اندرزهای پراکنده ی اخلاقی است.

نتایج

با بررسی آراء و نظرات محققان در زمینه مذهب حکیم نزاری با اختلاف نظرات متعددی در این زمینه مواجه می شویم. برخی وی را شیعه ی اسماعیلی و برخی دیگر حکیم را اثنی عشری می دانند. اما آنچه مسلم است اینکه حکیم نزاری شیعی مذهب است و نمی توان به طور دقیق او را به فرقه ای خاص منسوب کرد.

در میان اشعار نزاری سروده هایی در قالب های غزل ، قطعه ، ترجیع بند ، ترکیب بند، رباعی و ... وجود دارد . حکیم در زمینه های مدح ، رثا ، هجو و نقد اجتماعی سروده هایی دارد . او دارای افکار اجتماعی و ناقدی تیز بین است که شرایط اجتماعی و ظلم حاکم در جامعه را گاه به کنایه و گاه آشکارا مورد انتقاد قرار می دهد و این نشان دهنده ی تجارب و آگاهی و فرهنگ گسترده ی اوست . آثار حکیم نزاری در بردارنده ی اطلاعات ارزشمندی از قهستان در روزگار شاعر است که تقریباً از این نظر منحصر به فرد است . هم چنین اطلاعاتی از شرایط سیاسی و اجتماعی ایران و خصوصاً قهستان در دوران مغول در اختیار قرار می دهد .

منابع و مآخذ

۱. ابوجمال، نادیا . (۱۳۸۲) . اسماعیلیان پس از مغول: نزاری قهستانی و تداوم سنت اسماعیلی در ایران. ترجمه ی دکتر محمود رفیعی. تهران: انتشارات هیرمند.
۲. آیتی، محمد حسین. (۱۳۷۱). بهارستان. مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد. چاپ دوم.
۳. آیتی، مرتضی. (۱۳۴۴). نسیم بهاری در احوال حکیم نزاری. مشهد.
۴. بهنیا، محمدرضا. (۱۳۸۰). بیرجند نگین کویر. تهران: دانشگاه تهران.
۵. دفتری، فرهاد . (۱۳۷۹). دانشنامه جهان اسلام. تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی. ج ۵.
۶. زنگویی، حسین. (۱۳۸۵). شاعران قهستان (خراسان جنوبی): از آغاز تا امروز. تهران: انتشارات روزگار.
۷. زنگویی، مهدی. (۱۳۸۸). قهستان. تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.
۸. مجتهد زاده، سید علیرضا. (بی تا). حکیم نزاری قهستانی. مشهد: چاپخانه دانشگاه مشهد.
۹. نزاری قهستانی. (۱۳۷۱). دیوان حکیم نزاری قهستانی. تصحیح مظاهر مصفا. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.